

ПАМ'ЯТІ ТАМАРИ ДЕНИСОВОЇ

**Тамара Наумівна Денисова.
Душа філології безсмертна**

Кожна професійна спільнота може нормально існувати, доки в ній є особистості, котрі визначають моральні й фахові принципи, на які рівняються причетні до неї індивіди. Авторитет цих особистостей ґрунтується не на посадах, а на силі інтелекту, на моральних і лідерських якостях. Вони нічого спеціально не роблять для того, щоб посісти місце поважних осіб, але живуть і діють у такий спосіб, що навколо них формується аура, яка мобілізує спільноту на самовдосконалення. У повсякденному житті вони виявляються необмежено щедрими і відкритими, дбають про безперервність традиції, роздають свої ідеї, безцінний досвід. Суперечливі й парадоксальні, але завжди послідовні у реалізації своєї місії, вони уособлюють душу професії. Саме такий високий статус в українській філологічній науці особисто для мене

завжди мала і матиме Тамара Наумівна Денисова.

Ми познайомились 1992 р. на конференції в Чернівцях, присвяченій створенню предмету «Зарубіжна література» в середній школі. Це був мій перший виступ після захисту кандидатської дисертації і перший виступ в Україні взагалі. Нікому не відомий молодий науковець, я побачив себе у програмі в пленарному засіданні поряд із Д.В. Затонським. Тоді в Чернівцях зібралися практично всі знакові постаті українського літературознавства, і Тамара Наумівна була серед них. Я пішов виголошувати свій текст. Тамара Наумівна підтримала мене під час дискусії, а потім сердечно порозмовляла зі мною. Та зустріч поклала початок нашому творчому спілкуванню.

Протягом усіх 1990-х років, коли закладалися методологічні основи предмета «Зарубіжна література» і розпочалося герменевтичне оновлення українського літературознавства, я мав щастя бачитися з Тамарою Наумівною часто і регулярно. Значення її діяльності для становлення нової інтелектуальної атмосфери в українському літературознавчому просторі було колосальним. Мова йде і про перші антології творів світової літератури, які Тамара Наумівна створювала разом із Г.М. Сиваченко, і про дискусії з приводу змісту програм і підручників для шкіл, і початок діяльності Центру американських студій, і проведення перших симпозіумів і конференцій, присвячених нікому тоді не відомому постмодернізму. Україна не тільки прочитала, а й побачила класиків світової літературознавчої думки.

Тамара Наумівна принесла принципово нове розуміння дослідницької діяльності. Вона особистим прикладом продемонструвала, що за сьогоденних умов науковець повинен розуміти, що він сам для себе має стати менеджером знань, що треба приділяти увагу організації інфраструктури виробництва досліджень, що слід вчитися академічній солідарності, без якої неможлива ефективна співпраця, а також розвивати в собі навички проектного мислення. Саме за цими принципами був побудований Центр американських студій, завдяки якому ми сьогодні маємо розвинену школу американістики. Під прямим науковим керівництвом Тамари Наумівни або з її благословення десятки дослідників захистили докторські й кандидатські дисертації, написали підручники і посібники, радикально оновили зміст і форми викладання американської літератури в університетах. Тамара Наумівна Денисова довела, що можливо все, треба тільки не шкодувати сил і часу, грамотно й послідовно робити свою справу.

На початку 2000-х рр. я опинився у стані творчої безвиході, вихід з якого підказала мені Тамара Наумівна. Протягом 1990-х рр. у мене практично не було можливості займатися іспаністикою. Я навіть практично втратив іспанську мову. Під впливом «успіхів» підручникотворення, а також під враженням першого знайомства з університетською системою США я вирішив написати докторську дисертацію з освіти. Але тоді мені вистачило розуму порадитись із Тамарою Наумівною. Цю розмову на її кухні я не забуду ніколи. У властивій їй прямій манері вона казала мені: «Не ходіть туди! Ну написали Ви свої підручники, ну засвітились, і досить! Кидайте це. Яка освіта? Ви літературознавець. Вам треба займатися іспаністикою. У вас у руках реальна справа. Пишіть проект і подавайтеся на програми обміну в США та Іспанію!». Моя подальша біографія розвивалася за тим сценарієм, який ми тоді склали. Я здогадуюсь, що, крім мене, чимало було таких, хто також вилітав окрилений із тієї кухні.

Найбільше враження на мене справили останні роки життя Тамари Наумівни. Не варто тут писати, як терзали її втрати і хвороби. Скажу тільки, як дивувала і дивує сила її духу, який мобілізував тіло на звершення: виходили книга за книгою, кожна з яких вирізняється чіткою виваженістю, ідейною щільністю і класичною прозорістю викладу. Останні роботи Тамари Наумівни – це, без перебільшення, подвиг і незабутній приклад самовідданості науковій праці, гідний наслідування.

І ще одна деталь. За два місяці до фінальної розв'язки я несподівано почув її голос у телефонній трубці: «Олександр Вікторовичу! У однієї нашої колеги невдовзі ювілей. Уявіть собі, що жодна людина не написала рецензію на її останню книгу! Треба виправити цю історичну несправедливість!». Я засів за рецензію і, як домовлялися, надіслав її в обумовлений термін на електронну адресу Тамари Наумівни. У відповідь – мовчання (я дізнався через колег, що вона вкотре потрапила до лікарні). Через певний час Тамара Наумівна написала, що загалом текст рецензії їй сподобався, але, як завжди, дала мені поради, як його покращити. Це було приблизно днів за двадцять до того моменту, коли смерть забрала її назавжди. Тепер я знову і знову запитую себе: «Чи вистачило б мені сил, якщо б мене так скрутили хвороби, думати про інших, дбати про виправлення “історичних несправедливостей”, піклуватися про колег? Скільки у філологічному цеху таких, хто може так вчинити?».

Чи боявся я її? Звичайно, так. Тому що знав, що дістану, незважаючи на регалії, звання і посади, якщо напишу халтуру або виголошу неякісну доповідь. Тамара Наумівна Денисова належала до тієї когорти людей, до спілкування з якими ще треба було дорости. Разом із нею, на жаль, пішла ціла культура наукової праці, життя, думання, дихання. Але я вірю в те, що її можна зберегти, якщо усвідомити, що страх (я б назвав його благоговійним) перед тими, хто розумніший, міцніший, благородніший за тебе, – це дуже корисна емоція. З неї починається виховання людини і професіонала.

Тамари Наумівни Денисової немає з нами, але у нашій пам'яті залишилися її моральні й дослідницькі імперативи, з якими ми можемо зв'язати наші слова і вчинки, її світлий образ, її душа – душа нашої філологічної науки.

*Олександр Пронкевич,
доктор філологічних наук, професор,
директор Інституту філології
Чорноморського державного університету імені Петра Могили*

Тамара Наумівна Денисова: метр і наставник

У постаті Тамари Наумівни Денисової щасливо та гармонійно поєдналися якості непересічної особистості, оригінального, глибокого, проникливого літературознавця та турботливого, а разом з тим, і вимогливого вчителя.

Її вимогливість перш за все була спрямована на власну професійну діяльність. Тамара Наумівна ставила перед собою високі, амбітні цілі, вона щиро та пристрасно вірила, що культурний досвід відносно молодої, але такої духовно багатой і безмежно різноманітної країни, як США, може і повинен стати важливим уроком для розбудови незалежної України,

що осягнення протиріч і здобутків американського поступу на шляху до демократії і свободи є *conditio sine qua non* для модерної України. Недаремно у «підсумковій» (у цьому евфемізмі в Передмові до «Вибраних статей», як у краплі води, спресовано усю її мужність, достоїнство і гордість) Тамара Наумівна атестує себе як «українського американіста часів незалежності». В усіх її монографіях і розвідках, чи йшлося про романтичну поезику в реалізмі, екзистенціалізм, американських романістів ХХ ст. чи постмодернізм, неодмінно простежується проблематика відносин індивідуума з державою, модуси їх взаємовідштовхування і притягання, неминучий конфлікт, болісні трагедії та способи подолання алієнації людини в буржуазному соціумі (і в марксистському, і у флорберівському розумінні слова «буржуазний»). Але немає пророка у своїй Вітчизні...

Мені здається, що осягнення і систематизація її наукових концепцій, стратегій і здобутків потребуватиме певного часу. Але вже сьогодні, коли ми у невимовному сумі та глибокій скорботі згадуємо нашу дорогу Тамару Наумівну, можемо впевнено засвідчити, що одним з найзначніших результатів її науково-педагогічних проєктів став самостійний і самобутній «почерк» української літературознавчої американістики, якій притаманні власні модуси, акценти та домінанти, своя «мова».

Пошук цього власного голосу і місця у глобалізованій індустрії гуманітарних досліджень без зайвого поспіху, скрупульозно і серйозно відбувався у Школі американської літератури, яку Тамара Наумівна заснувала двадцять років тому. Це був волонтерський замисел, поклик душі істинного вчителя, який палко бажав поділитися з учнями й однодумцями своїм унікальним досвідом, спрямувати їх до нових відкриттів і сприяти їхньому науковому зростанню. Сьогодні, в умовах тотальної дискредитації й інфляції назв навчальних і освітніх закладів (чого варті, наприклад, «університет фізичного виховання та спорту» чи бездумно транслітерована «футбольна академія?»), Школа, заснована Денисовою, не ганялася за мішурними вивісками, а систематично і серйозно концентрувалася на студіюванні історії американської літератури – від записів перших поселенців до красного письменства сьогодення, уважному читанні текстів, обговоренні книг і осмисленні сучасних естетичних теорій.

Словом, Школа, заснована Денисовою, стала школою Денисової. Ця школа подарувала нам не тільки радість професійного спілкування, зібрала в одній аудиторії професорів і студентів, докторів наук і аспірантів, які приїздили для участі в засіданнях з усієї України. Це також була школа Денисової як приклад самовдосконалення, невтомної, багаторічної самовідданої праці, поєднання автодидактики з умінням налагоджувати контакти з провідними науковцями світового рівня, літературознавцями, за одним з улюблених висловів Тамари Наумівни, «вищої кляси».

Завдяки її енергії, лідерству й авторитету по обидва боки Атлантики ми отримали унікальну можливість спілкування з такими метрами американістики, як, наприклад, Іхаб Хассан, Еморі Елліотт, Олексій Зверев, Микола Анастасьєв. Пам'ятаю, як світилася від щастя Тамара Наумівна, коли ці знані науковці у різні часи приймали запрошення виступити на конференціях з американської літератури у Києві. А потім знайомства з американськими дослідниками переростали у дружбу, постійне листування і обмін статтями, як це стало з Іхабом Хассаном чи Біллом Феррісом. Пригадую, як ми частували Хассана і його дружину Селі у маленькому ресторанчику неподалік Львівської площі. Тамара Наумівна, яка завжди вельми самокритично оцінювала своє володіння англійською побутовою мовою, невільно розкрила мені секрет своєї «першої англійської». Коли я захоплено слухав спілкування метрів, вислів «перша англійська» зразу спав мені на думку. Згадав спогади Анни Ахматової, коли один англійський студент поскаржився, що погано розуміє Шекспіра з його архаїчною лексикою тощо, а поетеса відповіла, що Шекспір – це її «перша англійська». Так само і Тамара Наумівна, коли йшлося про письменників, художні школи, естетичні категорії, літературознавче теоретизування, вела розмову з Хассаном розпружено, розкуто та невимушено – це була її «перша англійська».

Школа Тамари Наумівни для мене особисто почалася задовго до організації Школи американської літератури, оскільки проф. Денисова була науковим керівником моєї кандидатської дисертації, а згодом – і науковим консультантом моїх подальших професійних пошуків. Як науковий керівник вона була доброзичлива і вимоглива, а іноді, як мені тоді здавалося, безжалісна. Вона постійно приносила в Інститут літератури виписки і нотатки

із книг, які стосувалися моєї дисертації. Одного дня вона «ганяла» мене по списку таких монографій, і з'ясувалося, що всі вони були «білими плямами» моєї підготовки. Присуд наукового керівника був реплікою з «Трьох сестер Чехова: «В Москву, в Москву!», хоча поїздка до московських бібліотек тоді в мої плани не входила і здавалася мені невчасною.

Спілкування з Денисовою – науковим керівником з роками стало стосунками з наставником – мудрим, щирим, принциповим. Мені пощастило познайомитися з сім'єю Тамари Наумівни – чоловіком, Михайлом Митрофановичем, який, як мені здавалося, ніколи не залишав свій «бойовий пост» – кульман у вітальні, і дочкою Наталкою – привітною і напорчуд ерудованою.

Це був гостинний і щедрий дім. Змалку мій син обожнював приходити в гості до Тамари Наумівни і гратися з котями, для кожного з яких Михайло Митрофанович майстрував «персональні» іграшки. Якось ми поверталися з гостин на Ленінградській площі, і він по-дитячому несподівано каже: «А знаєш, Тамара Наумівна дуже добра і розумна. А ще в неї гарне почуття гумору».

Напевно, йому було що сказати і через багато років, на початку весни цього року, коли ми заходилися допомогти Тамарі Наумівні дістатися з авто до ліфту після повернення з реанімаційного відділення. Тепер він міг би помітити, що Тамара Наумівна незрівнянно мужня і горда людина: до квартири вона дісталася таки сама, навідріз відмовилася від того, щоб ми її підтримували під руки. Наша допомога обмежилася тільки тим, що Максим переставляв стілець, на який вона сідала для перепочинку: Тамара Наумівна була самодостатньою завжди і в усьому, навіть у час, коли могла пересуватися лише за допомогою «ходунків».

Її безпрецедентна відповідальність завжди викликала подив, але епізод вересня 2013 р. запам'ятається назавжди. Тамара Наумівна перенесла широкий інфаркт і її доправили до реанімації 2-ої обласної лікарні. І навіть за таких обставин вона начитувала на диктофон (переборюючи біль і, звісно, потайки від лікарів) відгук офіційного опонента докторської дисертації, який вона не встигла закінчити вдома.

Тамара Наумівна Денисова – визнаний метр і талановитий організатор української науки, відданий і принциповий дослідник, який відкидав фальш і квазінауковість, щедрий і щирий наставник, душевна теплота і прихильність якого не означала амікошонства, – залишиться для нас, її колег і учнів, прикладом високого професіоналізму та людської гідності.

*Олександр Гон,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри іноземних мов
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*